

*Світлій пам'яті мого батька
Віктора Івановича Кубрака
присвячую*

ПЕРЕДМОВА

Часто можна почути, що етикет, його норми – це анахронізм, достатньо чемності та ввічливості. Так, але при цьому треба пам'ятати про те, чого ви самі прагнете: як і в якому оточенні існувати, який імідж мати (це слово сьогодні найбільш вживане, і воно зближує повсякденні норми поведінки з діловими нормами спілкування), а все це, зрештою, допоможе вам зробити з себе те, що ви будете в змозі запропонувати оточуючим. Річ у тім, що сьогодні, на порозі тисячоліття, роль активного міжособового спілкування зростає, як би скептично на цей тезис не реагували деякі люди. Наш час – час комунікацій, і не тільки електронно-комп'ютерних: так чи інакше, але споживачами будь-якої продукції залишаються люди, тому в процесі спілкування нам доводиться пам'ятати про деякі правила, які слід поважати.

Жорж Санд якось висловила: «Бідність звільняє від етикету...». Сьогоднішній світ відсутність норм етикету в поведінці пояснює лише бідністю культурного виховання та зневагою до оточуючих. Відмінність у ставленні до етикету в ХІХ та ХХ століттях можна зрозуміти, порівнявши вислів французької письменниці з фразою Дж. К. Рокфеллера: «Вміння поводитися з людьми – це товар, який можна купити так само, як ми купуємо цукор чи каву. І я буду платити за це вміння більше, ніж за будь-що у світі...» Як часто в побуті ми знаходимо підтвердження правдивості того, що вміння правильно поводитись дозволяє гідно почувати себе в будь-якій ситуації. І те, що на перший погляд здається дрібницею, врешті-решт може стати тією «знаковою» ситуацією, яка дасть оточуючим змогу скласти про вас думку. Так, вона може скластися хибно, бо буде досить поверховою, але ж... Наведу лише один приклад, взятий з кіно, хоча часто такі випадки трапляються в житті.

На першу персональну виставку молодого художника був запрошений його рідний дядько, який по приїзді одразу ж потрапив у чуже йому оточення. Ті манери та тип поведінки, до яких він звик, були неприйнятними для оточення, в якому жив зараз його племінник. Кожен раз гостю потрібно було пристосовуватися до обставин: не ним вони були придумані, але – правила є правила. В день відкриття виставки прийшло багато нових знайомих та друзів молодого художника. Його родич почував себе ніяково серед них, та щоб не показувати цю ніяковість, вів себе таким чином, що ще більше привертав до себе увагу. Останньою краплею став момент, коли дядечко різко розвів руки в сторони, щось розповідаючи та надто голосно сміючись, і рукою збив піднос, що був у руках офіціанта, який проходив поруч. Піднос упав, келихи розбилися, зниклому родичу, виправдовуючись нездоров'ям, довелось їхати додому.

Картина неприємна. Дуже прикро за дядечка художника. Але, мабуть, він сам винен: так важливо володіти вмінням бачити себе збоку! І цьому не важко навчитися! Завжди важливо знати деякі речі, і саме про них написано в даному посібнику. Це й особливості спілкування з представниками різних народів та культур, і вміння бути ввічливим кавалером, і виховання почуття відповідальності за підлеглих, яке за певних обставин переросте в інтуїцію, таку необхідну для роботи, пов'язаної з тісною взаємодією з людьми.

Прочитавши посібник, ви не відчуєте, ніби марно витратили час. Деяким темам в ньому приділено більше уваги, іншим – менше, наприклад, умінню вести ділові переговори. Але автор виходив з того, що на сьогодні існує багато спеціальної літератури, написаної практиками про ази комунікації в суспільстві. Тому – читаймо, берімо все необхідне і не забуваймо: «Людина варта того, у що інші її оцінять» (Б. Грасіан).

Висловлюю щирі вдячність керівництву фірми «Дельф» та рекламно-видавничого об'єднання «АС-Медіа» за допомогу в підготовці даного посібника.

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ЕТИКЕТУ

Найдавніші відомості про етикетні норми ми знаходимо в хроніках та записах про офіційні стосунки представників різних держав. Письмові договори, що уклалися між ними, є складовою частиною міжнародного етикету – дипломатичного протоколу. У стародавніх церемоніях знайшли своє відображення різноманітні форми міжнародної ввічливості, які й сьогодні, нехай і в зміненій формі, використовуються у відносинах не лише між країнами, але й між організаціями та окремими громадянами.

Перший письмовий договір в історії людства (за даними археологічних розкопок) був підписаний між єгипетським фараоном Рамзесом II та хеттським царем Хаттусилем III у 1278 р. до н.е. Документ був викарбуваний на срібній дошці, на одному її боці хеттський цар наказав зобразити себе поруч з богом Вітрів, на іншому – свою дружину поруч з богинею Сонця. Рамзес II також зобразив себе на срібній дошці. Звичай готувати два однакові (аутентичні) тексти договору, а потім обмінюватися ними з того часу увійшов в повсякденну практику міжнародних відносин.

У староегипетському документі «Напучення Дуау, сина Ахтої, своєму сину Піопі» – є такі слова: «Посланець, що вирушає в іншу країну, робить свій заповіт на користь дітей, з остраху перед левами та азіатами... Коли він уходить – цеглина у нього за поясом...» До речі, «цеглина за поясом» – це не що інше, як глиняна табличка з повноваженнями посланця.

В стародавній Греції посланці носили з собою спеціальні «палиці Гермеса». Палиці прикрашалися лавром, а до верхівки чіплялись крила птахів та два переплетених вузли: останні символізували спритність та хитрість, а крила – маневреність та жвавість. Посланець мав при собі інструкції, що були написані на двох табличках, складених навпіл – «дипломах». Звідти й увійшло в обіг слово «дипломатія».

Крім дипломатичного етикету існував і «світський». Так, Плутарх (I-II ст.) в своїх «Застольних бесідах» виносив на обговорення такі питання: чи повинен господар вказувати гостям їх місце за столом – чи ж надати їм право робити це

самим. Також розглядалося, які питання достойно обговорювати за святковим столом, чи можна запізнюватися на обід та яку музику краще слухати під час обіду. Той же Плутарх у роботі «Римські питання» серед іншого намагається дати відповідь і на таке: чому чоловіки, які повертаються з мандрів, попереджають про це своїх жінок; чому під час жалоби жінки носять білу сукню; чому приносять жертву з непокритою головою. В цій роботі Плутарх пояснює правила вітання, церемоніали суспільних та державних прийомів, нюанси особистої поведінки. В частині «Про жіночі чесноти» читаємо: «Не зовнішній вигляд, а добра вдача її повинна формувати її славу в людях...» Звертає на себе увагу такий цікавий епізод в тексті: «Взяти з собою що-небудь зі столу було б проявом особливої невихованості, але піти, завівши нових друзів – це приємно та почесно. Більш того – хто цим нехтує – той зробить свою участь у симпозії блідю та незмістовною, тому що вона торкнулась лише його шлунку, а не душі, тоді як учаснику дружнього обіду треба прилучитися не тільки до їжі та вина з ласощами, але й до розмови, жартів та веселощів, що приводять до взаємодружніх стосунків» (Плутарх).

В стародавньому Римі багато чого було запозичено з етикетних норм греків, але в міжнародному протокольному етикеті їм не було рівних. За кордон римляни вперше почали відправляти великі групи по 3-10 чоловік, що було вже «посольством»: кожний його учасник мав золоту каблучку, що надавала право на перевіз багажу без мита. Під час подорожі морем послів супроводжував почесний ескорт кораблів. Для організації іноземних посольств у Римі була створена спеціальна посада «магістра церемоніалу»: при від'їзді сторони обмінювалися дарунками, інколи дуже коштовними: наприклад, посланці царя Сирії Антиоха III подарували Риму золоту вазу вагою в 200 кілограмів.

В етикеті особистих стосунків цікаві зауваження Сенеки (4 р. до н.е. – 65 р.) – вихователя римського імператора Нерона. У своїх «Листах до Луцилія» він писав: «Нехай той, хто зайшов у нашу оселю, буде приємно вражений спілкуванням з нами, а не з нашим посудом... Сповнена величі та людина, яка посудом з глини користується як срібним...» В наступних порадах Сенека наводить багато цікавих та корисних прикладів того, як повинна поводити себе молода людина в товаристві.

В подальші часи етикет ішов пліч-опліч з модою, хоча регламентація поведінки відповідно до ситуації була головною.

Часто етикет використовували навіть всупереч призначенню: не заради демонстрації дружніх почуттів, а навпаки – сили та зверхності! Тому при деяких монарших дворах це був цілий спектакль, що принижував гідність послів – як, наприклад, в Японії чи Китаї, де імператори ототожнювались із самим Сонцем.

В середні віки (у 1204 р.) іспанський священик Педро Альфонсо написав трактат про правила поведінки, давши роботі назву «Дисципліна клерікаліс». Але вона була призначена для священиків та монахів. Пізніше на її основі з'являються посібники з етикету в інших Європейських державах. В їх змісті більше уваги приділялось правилам поведінки за столом. Порушувались й інші питання: порядок ведення бесіди, прийому гостей... Більш детально норми етикету формуються в Європі в XV-XVI ст. У другій половині XV ст. при дворі англійського короля Едуарда IV церемоніймейстер Олів'є де ла Марш, який раніше служив при Бургундському дворі Карла Сміливого (тогочасного законодавця етикетних норм в Європі) пише трактат про устрій Бургундського двору, щоб запропонувати його королю як приклад.

1517 р. – в Італії виходить книга Балтазара Кастільоне «Придворний», в якій гарні манери трактувались як гарне виховання та інтелектуальна освіченість. У 1558 році в тій же Італії видається книга Джіованні де ла Каза «Галатео, або книга гречності», в якій автор, зокрема, писав: «Утримуйтеся, наскільки це можливо, вчиняти образливі для слуху людини звуки: скреготати зубами та чавкати; за столом ніколи не витирайте брудні пальці скатертиною; хлібом теж не слід витирати. Людина не повинна хизуватися своїм походженням, багатством, знатністю, почесними званнями, а також своїм розумом...» Часом в аристократичній Західній Європі суворість придворного етикету призводила до курйозних, навіть трагічних ситуацій. Якось Людовік XIII зайшов поговорити про справи до кардинала Рішельє, коли той хворів і не міг встати з ліжка. Тоді Людовік, чия королівська гідність не дозволяла йому розмовляти з лежачим підданим сидячи чи стоячи, ліг поряд з ним! А король Іспанії Філіпп III учадів перед каміном, що надто розгорівся, – і не схотів власноруч його загасити: відповідального за «етикет придворного вогню» в цей час не було поряд.

У східній Європі, в Чехії, Ян Амос Каменський, педагог-гуманіст, написав для своїх учнів «Правила поведінки, зібрані для юнацтва у 1653 році». У цій невеличкій книжці можна знайти майже всі розділи етикету, але мудрий Каменський

розумів, що будь-які поради не зближать людей самі по собі. Він пише: «Вважай усіх товаришів по навчанню друзями та братами».

У Київській Русі вже у 1076 р. побачив світ «Ізборнік», який був побудований у вигляді бесіди батька з сином. На питання «Якій бути людині?» дається відповідь: «Перед людьми похилого віку – мовчазним, перед мудрими – слухняним, з рівними дружити, з молодшими – мати дружні взаємини. Не сміятися, коли це недоречно, бути сором'язливим, очі держати долі, а не вгору, не сперечатися. Найбільш за все людині треба утримуватися від непристойних слів».

На початку XII століття виходить «Повчання Володимира Мономаха». Серед іншого багато суто етикетних порад: «...їсти і пити без особливого шуму, коли поряд старші – мовчати, до тих, хто розумніший, – прислухатися, старійшинам підкорюватись, з рівними та підлеглими жити в злагоді, вести бесіду без думки про обман, більше поринати в роздуми, не лютувати словом, не сваритися в бесіді, не сміятися занадто, сором'язливо вести себе зі старшими, з поганими жінками не спілкуватися, очі опустивши долі, а душу – у височінь, суєти уникаючи, не намагатися навчати недбалих при владі...», та далі: «...Куди не підете, де не зупинитесь, нагодуйте та напоїть злиденного, але більше за все шануйте гостя, звідкіль би він не прийшов: чи простого він звання, чи знатний – або ж посол, і якщо не можете привітати його дарунком – їжею та питвом привітайте, а вони ж, усюди буваючи, ославлять людину по всіх землях – доброю чи злою...»

В XVI ст. побачив світ «Домоустрій», який складається з трьох частин: перша – «Як вірувати», друга – про ставлення до держави, третя – «Про устрій дому». У частині про виховання дітей читаємо: «Прицеплювати г'речність». Далі дається кілька порад щодо поведінки жінки вдома та в гостях. «Домоустрій» вчить не розпускати плітки і не казати про те, чого сам не знаєш.

В 1717 р. Петро I повелів зібрати правила поведінки з тим, щоб молодь вчилася, як поводитись вдома, та не соромилася з'являтися при європейських дворах. Так виникло «Юности честное зерцало». Завдяки йому російський двір став схожим на європейські. Цікаво навести деякі уривки з цієї літературно-етичної пам'ятки: «Найбільше повинні діти батька та матір поважати. І коли батьки дають їм яку вказівку, завжди капелюх держати в руках, а не стояти в ньому перед ними, і біля

них не сидіти, і попереду них не сідати, при них у вікно всім тілом не виглядати, але все робити непомітно і з великою повагою, не поруч з ними, але трішки позаду або в стороні стоячи...», і далі: «Виделками та ножиками по тарілках, по скатертині або по стравах не креслити, не колоти і не стукати, але повинні тихо та лагідно, прямо, а не перекосившись, сидіти». На наш погляд, доречно буде навести ще один уривок з цитованого твору: «Юнак повинен бути дуже чемним та ввічливим, як на словах, так і в справах, на руку не зухвалий, та не лізти у бійку, також повинен він, коли кого зустрине, за три кроки капелюх чемно зняти, а не мимо проходячи, назад повернувшись, вітатися. Тому що бути ввічливим словами, а капелюх держати руками не важко, але достойно похвали. І краще, коли про когось кажуть: він є ввічливий, лагідний кавалер та молодець, ніж про нього скажуть: він є пихатий бовдур...»

Ближче до нашого часу питаннями етикету займалося багато людей. Сьогодні знання правил публічної поведінки робить взаємини між людьми більш продуктивними. Але не слід забувати того, що радив своєму сину, якому не було й 9 років, лорд Честерфілд, який писав у листі: «Пам'ятай, що тільки людину ввічливу і таку, в якій ця ввічливість щира (що, власне кажучи, і є ознакою її гарного виховання), люблять і добре приймають у товаристві, що людина погано вихована та брутальна просто нестерпна, і будь-яке товариство намагається її позбутись...»

СВІТ ТРАДИЦІЙ ТА ЗВИЧОК

Ногами людина повинна стояти на землі своєї батьківщини, але очі її нехай бачать увесь світ...

Д. Сантаяна

Сьогодні ми бачимо, що світ прагне до зближення, навіть уніфікації. Не наша справа давати цьому культурологічну оцінку. Але, на наш погляд, безперечними є дві речі: по-перше, таке зближення має багато позитивного для взаєморозуміння між народами та країнами (особливо у справах бізнесу), але, по-друге, все ж таки є – і залишиться – багато особливостей, якими й славетна та чи інша нація, той чи інший народ. В Іллі Еренбурга («Люди, роки, життя») ми читаємо дуже цікаву характеристику відмінностей між націями та народностями:

«Європейці, вітаючись, простягають руку, а китаєць, японець або індієць буде змушений стиснути кінцівку чужої людини. Житель Відня говорить «Цілую ручку», не замислюючись про зміст цих слів, а житель Варшави, коли його знайомлять з дамою, машинально цілує їй руку, англієць, обурений діями свого конкурента, шле йому листа: «Шановний сер, ви шахрай», без «Шановного сера» він не в змозі почати лист... Християни, входячи до церкви, костьолу або кірхи, знімають капелюха, а євреї, заходячи до синагоги, покривають голову. В католицьких країнах жінки не повинні заходити до храму з непокритою головою... Якщо до європейця приходять гість та захоплюється картиною на стіні, вазою чи іншою річчю, то господар задоволений. Якщо європейець починає захоплюватись річчю в домі китайця, господар дарує йому цю річ – того вимагає ввічливість.

Мати мене вчила, що в гостях не можна залишати нічого на тарілці. У Китаї до чашки сухого рису, який подають у кінці обіду, ніхто не торкається – треба показати, що ти ситий. Світ різноманітний, і не варто ламати голову над тим чи іншим звичаєм: якщо є чужі монастирі, то, таким чином, є й чужі статути...»

Вихована людина завжди намагається дотримуватись правил ввічливості, особливо ж при спілкуванні з іноземцями – вдома це чи в гостях. Але для цього треба знати ці правила. Ось чому, збираючись в закордонне відрядження чи туристичну поїздку, не полініуйтеся переглянути літературу чи побесідувати з тими, хто вже знайомий з традиціями чи звичками народів тієї країни, куди ви хочете поїхати. Не варто забувати й про те, що основні правила ввічливості та тактовності, як би вони не відрізнялися в окремих випадках, в цілому єдині та загальнообов'язкові. Генеральне Європейське управління з туризму розробило навіть спеціальні правила для мандрівників, які зводяться ось до чого:

1. Не забувайте, що в своїй країні ви усього лише ординарний громадянин серед мільйонів своїх співгромадян, в той час коли за кордоном ви «іспанець» або «француз». Від того, як ви себе поведитимите, залежить, як будуть ставитись до вашої Батьківщини.

2. Якщо вам здається, що за кордоном все гірше, ніж на Батьківщині, лишайтесь вдома. А якщо вам здається, що все краще, не повертайтеся на Батьківщину: у вас її немає...

3. За кордоном не галасуйте, поведіться спокійно.

4. Не привертайте увагу своїм одягом. Вдягатися треба скромно, як того потребує загальноприйнятий стандарт.

5. Співати можна лише тоді, коли вас про це попросять.

6. Не намагайтесь відзначитися там, де наперед відомо, що програєте. А якщо виграли, не надто гучно висловлюйте свою радість.

7. Пам'ятайте про те, що «барвисті» звороти вашої мови не завжди в прямому перекладі співпадають з іноземними.

8. Намагайтесь розібратися в тому, що вам незнайоме, що бачите вперше.

9. Не намагайтесь вчити інших, краще вчіться самі.

Помилкою буде вважати, що перебуваючи в країні як гість, ви можете уникнути покарання за порушення місцевих законів або звичаїв, нехай навіть це покарання матиме суто символічний характер. В усякому разі, слід пам'ятати, що знання деяких особливостей національно-психологічного складу та етикету різних народів допоможе в спілкуванні з їх представниками, дасть змогу почувати себе більш комфортно в незвичних умовах.

З цього приводу наведемо цікавий, як на наш розсуд, приклад, що стосується, зокрема, особливостей ділових контактів. Одна із західноєвропейських компаній, що виготовляє фармацевтичну

продукцію, вирішила поставити партію знеболюючих препаратів в арабські країни. Препарат дуже добре йшов на євrorинку, але та сама рекламна картинка, що була зображена на упаковці ліків, викликала протилежний ефект в арабському сприйнятті. Три послідовних «кадри»: на першому – жінка, що кричить від болю, на другому – вона приймає дані ліки, на третьому – біль минув, і жінка зображена в спокійній, розслабленій позі. Автори реклами знали, що араби пишуть і читають зліва направо, це було враховано, але вони забули врахувати, що таким же чином вони «читають» і зображення! Виходило, що спокійна, вдоволена жінка, прийнявши ці ліки, раптом починала кричати від болю!

Відомо, що існують деякі риси характеру й особливості поведінки, властиві цілим групам народів, що живуть на континенті. Таким чином, виходячи з темпераменту та манери поведінки, німецький психолог Х. Гюнтер ділить народи Європи на чотири підтипи: нордійці, динарці, середземноморці та остійці.

До *нордійців* належать народи Скандинавії, Англії, Бельгії, Голландії, Північних Німеччини та Франції. Вони високого зросту, ставні та худорляві, блакитноокі, мають подовжене донизу обличчя, прямий ніс, виступаюче підборіддя, колір обличчя мають близький до червоного. Темперамент у нордійців холодний, впертий, вони скупі на слова та є ворогами всякого панібратства. Мають неабияку силу волі та часто потяг до моря. Їх відрізняє несприйняття базарної галасливості, впевненість у собі, критичне ставлення до того, що коїться навкруги. Вони – правдолюби, мають здоровий глузд, любов до порядку, розуміння прекрасного, аристократичні нахили. Вони з великими зусиллями дають себе в чомусь перекопати, якщо в них інший погляд на деякі речі. Незмінні в своїх симпатіях, вони не каються в тому, що роблять з переконанням, і не пробачають ворогам, понад усе цінують свободу і не відступають перед життєвими труднощами. Мають велике почуття обов'язку перед собою та іншими, не стільки віддані родині, як суспільству, в якому живуть. Чужі всьому поверховому, мають творчий дух, віддають перевагу грі з високими ставками, багатство швидше здобувають, ніж беруть його. Відрізняються любов'ю до влади, потягом до експансії, презирством до поверхової користі, вмінням керувати іншими. Серед нордійців часто зустрічаються ідеалісти, фанатики та деспоти.

До *динарців* відносять народи Сербії, Боснії, Хорватії, Албанії, Греції, Австрії. Їх характерними зовнішніми рисами є високий зріст, коротка голова, великий загнутий ніс, темне волосся, кремезна статура. Ці люди мають схильність до буйних

веселощів, співу. Інколи вони нетерплячі, часто виходять із себе. Їм притаманне почуття гордості, честі та войовничості, але в оброні, патріотизм у них співвідноситься з відданістю своїй країні, своєму звичному стилю життя та народним прикрасам. У бою завзяті, через що нерідко перемагають. Дуже вразливі, але при цьому добродушні. Вони – гарні друзі. Люблять життєві насолоди, мають схильність до брутального гумору. Їм не вистачає дисципліни, чіткості мислення, розсудливої сміливості. Прихильники крайніх почуттів: або любов – або ненависть. Нерідко відрізняються «мурашиною» працею.

До *середземноморського* підтипу належать жителі Піренеїв (іспанці, португальці), Корсики, Сардинії, Італії, Півдня Франції, Півдня Балканського півострова, Північної Америки, а також іспаномовні народи Латинської Америки. Ці люди переважно невисокі на зріст (у середньому – 1,62 м), довгоголові, мають темне волосся. Темперамент мають неспокійний, одержимий, енергійний. Дуже часто в них змінюється настрій, вони закохані в життя, захоплюються дуже часто, кмітливі, меткі у виразах, талановиті. Це – природжені заколотники та революціонери. Закохані в кольори, фарби та форми. Судження в середземноморців чуттєві або інтуїтивні. Дуже багато серед них духовно рухливих, відданих мистецтву та поезії. В суспільно-політичному житті ці люди йдуть шляхами нових ідей: пророки, апостоли бунту проти старих форм суспільного устрою. Організатори духовного життя нації у сфері ідеології, церкви, мистецтва та політики.

Підтип *остійця* об'єднує представників багатьох народів Східної Європи. Ці люди здебільшого не мають чітко вираженої прихильності, сформованих почуттів, не вміють володіти собою, піддаються спокусам, схильні до одноманітності, вибирають постійну роботу з фіксованою платнею. Типовою рисою остійців є прагнення підстроюватись під оточення, гонитва за модою. Нерідко має місце відсутність гострої думки, ненадійність у справах і підприємстві, любов до бюрократичних дій у роботі. Остійці прагнуть уникати фанатизму, ненавидять усе панське. У житті – реалісти, в поглядах – демократи. Як правило, вступають до партії більшості. В мистецтві віддають перевагу розпливчастим формам, теплоті та м'якості ліній. Твори авторів-остійців на глядачів діють заспокоїливо. Ці люди вміють поєднувати приємне з корисним. Під час суперечки вдаються до лайки. В житті ощадливі та передбачливі.

Навчальне видання

Кубрак Олег Вікторович

Етика ділового та повсякденного спілкування

Навчальний посібник

Головний редактор В.І. Кочубей
Технічний редактор Н.Ю. Курносова
Дизайн обкладинки і макет В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка Д.І. Іовенко, О.В. Бердинських

Підписано до друку 09.06.2005.
Формат 60x84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Скулбук. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 13,4. Обл.-вид. арк. 13,86.
Додрук. Замовлення № Д11-11/15

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 78-83-57
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ "ВТД "Університетська книга"
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001